

ЗАСОБИ НЕВЕРБАЛЬНОЇ КОМУНІКАЦІЇ ВЧИТЕЛЯ ЯК ЧИННИК ЕФЕКТИВНОСТІ НАВЧАЛЬНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ

Анотація

У статті запропоновано теоретичний та емпіричний матеріали впливу невербальної комунікації вчителя, а саме його емоційно-експресивного компонента, на навчальну діяльність учнів.

Ключові слова: невербальна комунікація, експресивність, емоційна експресивність, навчальна діяльність.

Аннотация

В статье представлены теоретические и эмпирические материалы исследования влияния невербальной коммуникации учителя, а именно ее эмоциональной экспрессивности на успешность учебной деятельности.

Ключевые слова: невербальная коммуникация, экспрессивность, эмоциональная экспрессивность, успешность учебной деятельности.

Актуальність теми дослідження. В останнє десятиліття спостерігається значне зростання інтересу вчених і громадськості до проблем невербальної комунікації, до тих невлених способів, за допомогою яких люди передають власні почуття. Зазвичай люди не висловлюють власні почуття відкрито (через мовлення), тому найчастіше вони використовують для цього менш явні чи зрозумілі форми: ледь вловимі зміни в мовленні, голосові модуляції, різноманітні пози, рухи й жести.

Інтерпретація невербальних аспектів міжособистісного спілкування має багатовікову історію, однак детально стала розроблятися лише в останні десятиліття. Дослідженню засобів невербальної комунікації присвячено роботи В. Біркенбіла, І. Горелова, Г. Кириленка, М. Крічлі, В. Лабунської, Ч. Морріса, О. Леонтьєва, А. Піза, Дж. Фаста, Р. Хорста та інші. Є. Петрова, Л. Туміна, Н. Федорова здійснили аналіз значення невербальної комунікації. Особливості жестикуляції детально розглядалися в працях М. Арджайла, А. Брассера, В. Лабунської, А. Піза, О. Савостьянова, А. Штангеля, Г. Щокіна. Однак, незважаючи на значну кількість наукових досліджень, **проблема вивчена недостатньо.**

На сучасному етапі у психологічній науці не існує чітких правил для кодування й розшифровки паралінгвістичних феноменів або більш складних сполучень вербального й невербального поведіння, у яких невербальні компоненти впливають на зміст повідомлення [9].

Невербальний компонент спілкування відіграє істотну роль у процесі взаємодії вчителя з дітьми, оскільки відомо, що різні засоби невербального спілкування (жести, міміка, поза, погляди, дистанція) виявляються в деяких випадках більш виразними й дієвими, ніж слова, тому важливим є відображення в невербальній поведінці вчителя емоційно-експресивного компонента.

У сучасній психолого-педагогічній літературі значна увага приділяється проблемі спілкування у професійно-педагогічній діяльності. Так, у роботах Н. Кузьміна, В. Кан-Калика, Н. Нікандрова спілкування виступає як інструмент впливу, а ряд дослідників (Н. Кузьміна, Є. Маслико, Л. Дичковська) розуміє під спілкуванням один із факторів навчання, що є професійним за метою, завданнями, змістом, рівнем майстерності, якості й ефективності суб'єкт-суб'єктного спілкування.

Одним з аспектів окресленої проблеми є вивчення невербальних компонентів спілкування педагога, зокрема його емоційно-експресивних складових.

Незважаючи на зростання інтересу до досліджень з проблем невербального спілкування в цілому з одного боку, з іншого спостерігається недостатній рівень вивченості емоційно-експресивного аспекту невербального компонента спілкування в професійній діяльності вчителя.

Мета статті: дослідити вплив невербальної експресивності вчителя на якість засвоєння учнями навчального матеріалу.

Інтерес до проблеми вивчення невербальної поведінки людини та її зв'язку з іншими галузями й аспектами життєдіяльності людини в науці почалися ще за часів Стародавньої Греції з трактату «Фізіогноміка» Аристотеля, проте тема експресивної поведінки людини стала широко обговорюватися лише в епоху інтенсивного розвитку суспільно-наукових знань. Традиційно вважається, що засновником сучасної психології експресивної поведінки особистості є Ч. Дарвін, праці якого стали відправним пунктом у становленні наукового вивчення експресивної поведінки людини та тварин. Використовуючи описи експресії базових емоцій, учені створили їх графічні коди, до яких входять м'язові рухи верхньої, середньої та нижньої частин обличчя та комбінації малюнків повік, роту, розрізу очей, напрямки зморщок на лобі, біля роту й очей.

І.М. Сеченов стверджував, що різноманіття зовнішніх проявів мозкової діяльності зводиться до одного явища – м'язового руху, і тим самим довів, що й експресивні рухи виступають засобом виявлення психічних процесів. На основі цих ідей набув розвитку підхід до трактування виразних рухів як засобу об'єктивізації психологічних характеристик особистості та засобу створення зовнішнього «Я» особистості [9; 10].

В. Бехтерев обґрунтував підхід до вивчення психіки через аналіз її зовнішніх виявів, особливу увагу звертаючи на міміку й експресію обличчя. Ним було запропоновано класифікацію мімічних рухів, розглянуто їх індивідуальний розвиток [9; 10].

С. Волконський розглядав жести й міміку людини як особливу знакову систему, котру можна розвивати за допомогою різноманітних вправ. Дослідник приділяв особливу увагу проблемі взаємозв'язку жестів, експресії людини та його внутрішнього світу.

І. Сікорський представив експресивні патерни найскладніших переживань людини: сорому, скорботи, пов'язавши експресію з професійною діяльністю, назвав різні типи людей, представлені в експресивному репертуарі [9; 10].

Суттєвий вплив на формування теорії психології виразної поведінки людини відіграли ідеї одного з перших методологів С. Рубінштейна [9; 10]. Включення ним розділу про виразні рухи до підручника із загальної психології надало цій проблемі не тільки фундаментального наукового статусу, а й привернуло увагу всієї психологічної спільноти до експресивної поведінки людини.

У дослідженнях, розпочатих з ініціативи Б. Теплова й В. Небилицина й продовжених О. Ольшанніковою, щодо емоційності як риси темпераменту, вона розглядається як одна з фундаментальних характеристик індивідуальності та трактується як комплекс індивідуально-стійких властивостей, що відображають особливості виникнення та протікання емоційних переживань. Найважливіші параметри емоційності – якісні (знак і модальність переживання) [5].

Відповідно до теоретичних надбань сучасної психології, основною функцією емоційної експресії є спілкування, що розвивається в процесі онтогенезу. З віком виникає та збільшується відрив вираження емоцій від їхнього переживання, здійснюваний за рахунок розвитку функції контролю за емоційною експресією [9; 7; 8].

Аналіз теоретичних і прикладних досліджень емоційної експресивності у невербальній поведінці вчителя [1; 3; 6; 9] засвідчив, що разом із мовними (вербальними) засобами спілкування велике значення в педагогічній діяльності мають і невербальні, які доповнюють і підсилюють взаємодію спілкування. З огляду на це їх необхідно застосовувати не ізольовано, а з урахуванням контексту, оскільки невербальне спілкування має такі форми самовираження, які не спираються на слова чи інші мовні символи. Мова невербального спілкування – це мова жестів, інтонацій, пауз, рухів тіла тощо.

Один із компонентів мови невербальних знаків – кінесика – мова рухів тіла, зовнішнього вигляду, його пози, жестів. Серед них традиційно розрізняють: індивідуально-фізіологічні, зумовлені насамперед темпераментом людини; прояви сформованих манер: спілкуватися, одягатися, робити зачіску; ситуативно зумовлені безпосередні рухи тіла людини, визначення яких доводить існування універсального коду комунікативних знаків [2].

В. Лабунська зазначає, що жестикуляція вчителя відрізняється від виражальних рухів людини, характерних для повсякденної поведінки насамперед комунікативною виправданістю. З огляду на все зазначене жести поділяються на фізіологічні (не пов'язані безпосередньо з процесом читання, мовлення) й комунікативно значимі. Перші пов'язані з фізичним станом людини, другі причетні до цілеспрямованого мовлення і служать допоміжним засобом виразності. Усі жести класифікують за структурою (прості, складні, складені), за характером створення (вказівні, зображувальні, символічні,

ритмічні, емоційні чи психологічні), за їх співвідносністю з вербальними засобами спілкування [3].

О. Єрмолаєва пропонує класифікувати жести за функціями й поділяє на жести-симптоми – експресивні знаки самовираження; жести-регулятори, які реалізують регулятивно-комунікативну та спонукальну функції, й жести-інформатори, що несуть інформацію про предмет. Розподіл цей певною мірою умовний, оскільки більшість жестів є поліфункціональними і можуть нести інформацію про особистість мовця, про його ставлення до змісту мовлення і впливати на слухача. Однак конкретна функція руху завжди виявляється домінантною, що й дало підстави для такої класифікації.

Щодо емоційної експресивності в науці немає єдиної думки у визначенні експресивного й емоційного значень слова.

Експресивність – властивість вираження людиною власних емоцій через міміку, жести, голос, рухові реакції [4]. Невербальні чи експресивні засоби комунікації – стан людей, їх стосунки, наміри, особливості характеру, які виявляються у міміці, жестах, позах, ході, манері триматися, навіть у дистанції, на якій знаходяться один від одного індивіди, котрі спілкуються, вираз їх очей.

Оскільки емоції – це психофізіологічний феномен, то за джерелом виникнення переживання людини поділяють:

- за самозвітом людини про пережитий нею стан;
- за характером зміни вегетативних показників (за частотою серцевих скорочень, артеріальним тиском, частотою подиху тощо);
- за психомоторикою: мімікою, пантомімікою (позою), руховими реакціями, голосом тощо [3].

Експресія передається через мовні, мімічні, пантомімічні, жестикуляційні засоби, а також через увагу до власної зовнішності. Найбільшу здатність виражати різні емоційні відтінки має обличчя людини. Ще Леонардо да Вінчі говорив, що брови й рот по-різному змінюються, коли є різні причини для плачу, а Л. Толстой описував 85 відтінків виразу очей і 97 відтінків усмішки, що розкривають емоційний стан людини (стримана, штучна, сумна, презирлива, сардонічна, радісна, щира тощо).

Я. Рейковський зазначає, що на формування мімічного виразу емоцій впливають три чинники:

- вроджені видотипові мімічні схеми, які відповідають певним емоційним станам;
- набуті соціалізовані способи вияву емоцій, довільно контрольовані;
- індивідуальні експресивні особливості, які надають видовим і соціальним формам мімічного виразу специфічних рис, властивих лише певному індивідові [8].

М. Фетіскін виявив ознаки неекспресивного монотонного мовлення. До них належать байдужий виклад матеріалу, автономність («читання лекції для себе»), ситуативне використання питальної інтонації, ліричних наголосів, прискорення й уповільнення темпу мовлення, відсутність прагнення викликати

в учнів емоційний відгук, менша гучність мовлення, тембр голосу, вища частота основного тону.

Установлено, що різні емоційні стани відображаються в інтонації, інтенсивності й частоті основного тону голосу, темпі артикулювання й паузації, лінгвістичних особливостях побудови фраз: їхній структурі, виборі лексики, наявності чи відсутності переформулювань, помилках, самокорекції, семантично нерелевантних повторях.

Експресивність поведінки вчителя зумовлена комплексом невербальних проявів: інтонаційних, мімічних, жестикуляційних. Значення невербальних комунікацій надзвичайно велике, оскільки вони можуть виконувати всі основні функції мовленнєвих знаків і фактично замінити значну частину усного мовлення [1].

Важлива передумова творчого процесу — гармонійна єдність внутрішнього змісту діяльності та зовнішнього його прояву. Педагогові варто навчитися адекватно й емоційно виразно відображати власний внутрішній стан, думки й почуття.

Елементами зовнішньої техніки вчителя є вербальні (мовні) й невербальні засоби. Саме через них педагог виявляє власні наміри, саме їх «читають» і розуміють учні, тобто їх правильне застосування дозволяє вчителю чітко передати власну думку чи ставлення, стати лідером колективу учнів. При цьому досягається тісний контакт з учнями, що є потрібною умовою спілкування й передчі інформації, активізації свідомості. Специфіку невербальної інформації психологи вбачають у тому, що вона адресується емоційно-образній сфері людини, її підсвідомості на відміну від слова, зверненого до свідомості людини, його раціонально-логічної сфери. Оволодіння вчителем уміннями підсилювати дієвість мовлення позамовними засобами виразності й розкодувати невербальну інформацію є однією з важливих умов ефективності педагогічного спілкування. Уміння декодувати немовну інформацію важливе не тільки для оцінювання мови мистецтв й залучення до її розуміння школярів, що виступає на перший план на уроках літератури, а й для можливості регулювати міжособистісні стосунки через розуміння емоційного настрою класу й кожного окремого учня, ставлення дітей до навчальної інформації, запропонованої вчителем організаційної форми спілкування [1; 5; 8; 10].

Знання «коду» мімічних знаків, проявів активності чи, навпаки, байдужості або втоми учнів допоможе вчителю контролювати ставлення школярів до роботи, рівень сприймання ними виучуваного матеріалу. Експресивність поведінки вчителя зумовлена комплексом невербальних проявів – інтонаційних, мімічних, жестикуляційних. Значення невербальних комунікацій надзвичайно велике, оскільки вони можуть виконувати всі основні функції мовленнєвих знаків і фактично замінити значну частину усного мовлення.

У процесі взаємодії в системі «вчитель-учень» невербальне спілкування відіграє значну роль. Виходячи із цього, учитель має володіти не тільки

високою мовленнєвою культурою, але й культурою емоційно-експресивної невербальної поведінки або культурою використання так званих виразних рухів. Різні види невербального спілкування містять у собі часом набагато більше інформації, ніж слова.

Проблема значимості невербального компонента в структурі педагогічної діяльності заслуговує на особливу увагу й вимагає ретельного дослідження, тому завданням нашого емпіричного дослідження було вивчення емоційної експресивності в невербальній поведінці вчителя та дослідження впливу негативно та позитивно забарвлених компонентів невербального спілкування (жестів, поз, міміки) на процес навчання.

Для вивчення особливостей невербальної поведінки вчителя нами було проведено спостереження, у якому брало участь 15 вчителів, у яких встановлювались жести, пози, міміка й періодичність, із якою вони вживалися вчителем під час уроку. За результатами власних спостереження і описаних Є. Петровою [6] жестів у педагогічному спілкуванні ми склали перелік тлумачення їх значень. Саме цей перелік було використано як критерій для подальшого дослідження.

При обробці результатів анкетування з'ясувалося, що уявлення вчителів про власне невербальне спілкування переважно перебуває на середньому рівні – 60 %, у 30% вчителів він нижчий за середній, і лише 7% вчителів має високий рівень уявлень, інші 3% не можна остаточно віднести до жодного з них, більшість із них недостатньо добре усвідомлює особливості свого невербального спілкування на уроках, хоча в цілому вони задоволені власною жестикуляцією.

Для отримання більш об'єктивних даних ми провели вивчення жестикуляції педагогів у процесі навчально-виховної взаємодії, для чого було здійснено опитування учнів стосовно розуміння ними невербальних проявів у поведінці вчителів. Результати опитування відображено на рис 1.

За результатами спостережень на уроках, анкетувань учнів і педагогів ми змогли розподілити вчителів на три умовні групи:

- *Позитивну групу*, до якої входили педагоги, що майже не використовували негативних жестів у процесі навчання,
- *Нейтральну групу* – ті вчителі, у невербальній поведінці котрих не було виявлено яскраво негативного чи позитивного забарвлення,
- *Негативна група* – вчителі, що часто використовували на уроці негативно забарвлені жести.

Розподіл виконувався на підставі таких критеріїв: учителі, у невербальній поведінці котрих згідно з таблицею помічалось від 15 до 9 жестів позитивної або нейтральної забарвленості, відносили до *позитивної групи*. Учителів, у яких було виділено від 10 до 6 жестів з негативною забарвленістю, віднесено до *негативної групи*, а вчителі, у котрих спостерігалось приблизно однакова кількість як негативних, так і позитивних і нейтральних жестів, відносилися до *нейтральної групи*.

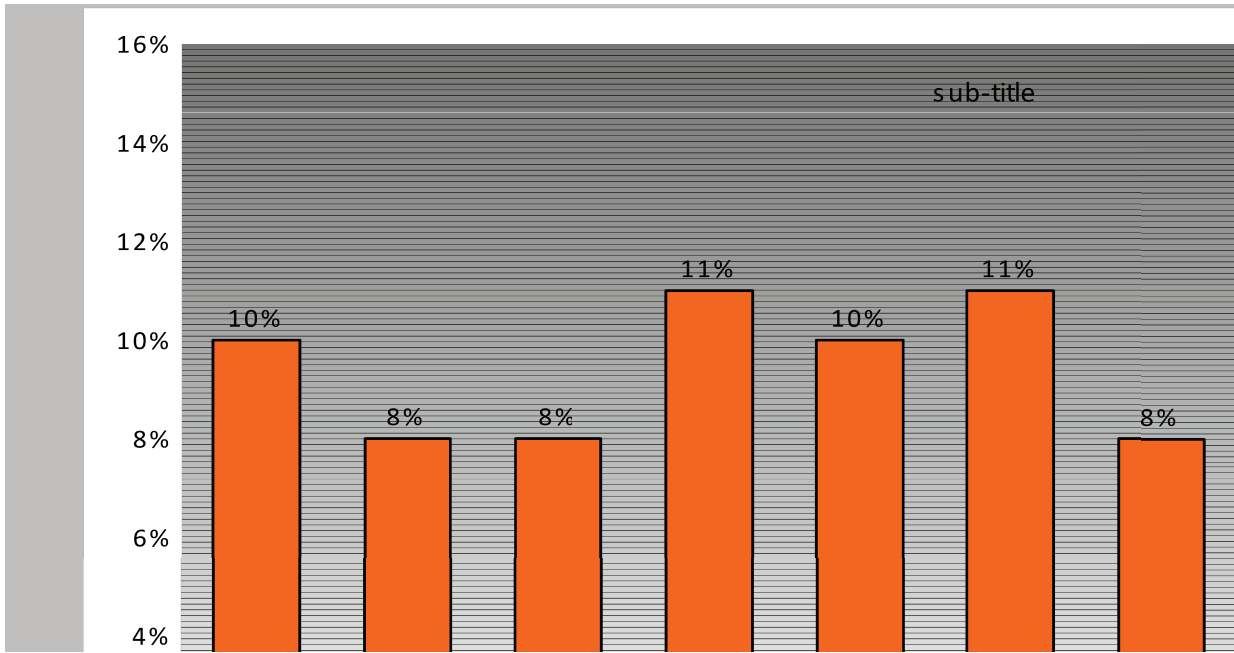

Рисунок 1. Частота використання груп жестів учителями на уроці

Результати спостереження й анкетування учнів відображено у рисунку 2.

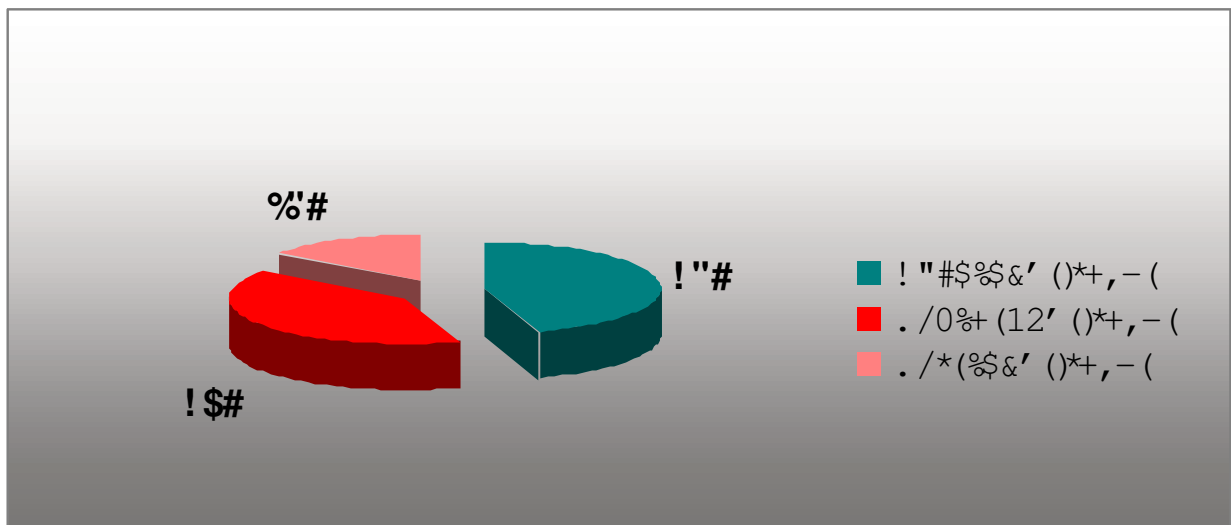

Рисунок 2. Розподіл учителів за особливостями їх невербальної поведінки під час занять

На основі отриманих емпіричних даних нами було проведено дослідження задля виявлення впливу невербального компонента спілкування педагога на успішність навчання.

Метою спостереження було дослідження впливу негативно або позитивно забарвлених компонентів невербального спілкування вчителя на процес навчання, у якому взяли участь учителі усіх трьох груп. Для виявлення зв'язку між забарвленістю міміки та жестів вчителя й ефективністю навчання на його

уроках ми вирішили провести спостереження на уроках тих педагогів, чії показники в певній категорії були максимальними.

Спостереження проводили на уроках 10-Б загальноосвітньої школи №2 м. Бердянська. Запорізької обл. Для встановлення зв'язку між поведінкою вчителя й навчанням учнів на його уроках було проаналізовано класний журнал 10-Б класу, в якому проводилося спостереження за всіма трьома вчителями. Було проаналізовано успішність дітей саме з тих предметів, которі вели обрані нами вчителі, а саме: англійська мова – негативна група, історія України – позитивна група, українська мова – нейтральна група. Учитель нейтральної групи виступав своєрідним контролем чистоти експерименту. За допомогою спостережень на уроках усіх трьох вчителів планувалося встановити, чи буде впливати поведінка вчителя на процес навчання.

Підрахувавши загальну успішність, ми вивели загальну кількість учнів з тією чи іншою успішністю в різних групах вчителів (рисунок 3.)

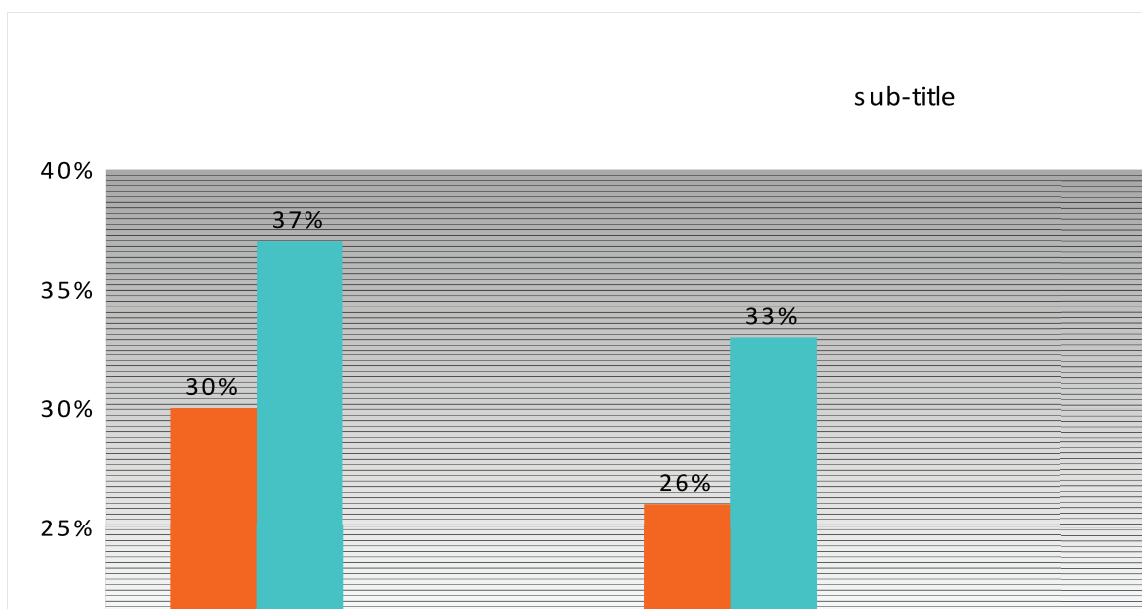

Рис.3. Рівень успішності у вчителів різних груп

З рисунка видно, що існує різниця між успішністю з дисциплін, який викладає той чи інший вчитель. З англійської мови, яку викладає вчитель з негативної групи, 18% навчаються на «відмінно», 36% – на «добре», 27% – на «задовільно» і 18% – на «незадовільно».

З історії України, який викладає вчитель із позитивної групи, ми отримали протилежні результати. Так, 36% отримали оцінку «відмінно», 45% – «добре», 18% – «задовільно» і лише 4% – «незадовільно».

На уроках учителя з нейтральної групи учні показують непогані результати: 31% учнів навчається на «відмінно», 40% – на «добре», 18% отримали оцінку «задовільно» і 9% – «незадовільно».

Висновки. Отже, за результатами дослідження можна зробити висновок, що учнівська успішність залежить і від невербальної поведінки вчителя, а саме від тих жестів і міміки, що використовує вчитель на уроці.

Підтримка позитивної атмосфери під час уроку сприяє більш активній роботі на уроці, і це спричиняє більш високий рівень знань учнів.

Наступним етапом нашої роботи буде розробка програми розвитку емоційного інтелекту вчителя для студентів 2–3 курсів педагогічних спеціальностей, що сприяє розвитку в студентів емоційності як у вербальній, так і у невербальній сферах спілкування.

Список використаних джерел

1. Крутова Н.В. Невербальное общение учителя // Школ. технологии./ Нина Васильевна Крутова – 2002. – N 6. – С. 199 – 202;
2. Лабунская В. А. Невербальное поведение. / Вера Александровна Лабунская - Ростов н/Д: Изд-во Рост. ун-та, 1986. – 135 с.
3. Лабунская В.А. Введение в психологию невербального поведения. / Вера Александровна Лабунская. – Ростов-н/Д: РГУ. – 1994.
4. Михайлов Л.А. Введение в психологию общения. Невербальные средства общения: учеб. пособие / Л.А. Михайлов, В.П. Соломин, В.А. Губин; Рос. гос. пед. ун-т им. А.И. Герцена. – СПб.: Изд-во РГПУ, 1999. – 105 с.
5. Ольшанникова А. Е. Эмоции и воспитание / Анна Евгеньевна Ольшанникова – М., 1983.– 80 с.
6. Петрова Е.А. Жесты в педагогическом процессе. / Елена Алексеевна Петрова. – М.: Московское городское педагогическое общество, 1998. – 222с.
7. Пиз Аллан. Язык жестов: как читать мысли других людей по их жестам. / Аллан Пиз. – М.: Ай-Кью – 1995. – 257с.
8. Рейковский Я. Экспериментальная психология эмоций. / Ян Рейковский. – М., 1979.– 392 с.
9. Семенов В.В. Природа межиндивидуальной изменчивости качественных особенностей эмоциональности: Автореф. канд. дис. / Валерий Владимирович Семенов – М., 1982. 23 с.
10. Федорова Н.В. Невербальные средства общения в деятельности учителя: автореф. дис.... канд. пед. наук / Наталья Владимировна Федорова; Моск. пед. гос. ун-т им. В. И. Ленина. – М., 1995. – 16 с.

Summary

The paper presents the theoretical and empirical studies of the effect materials nonverbal communication teacher, and it was her emotsionalnoy ekspresivnosi the success of training activities.

Keywords: non-verbal communication, expressive, emotional expressiveness, the success of the training activities.